

Henryk Rietz

"The Other Prussia: royal Prussia and Liberty, 1569 – 1772", Karin Friedrich, Cambridge 2000 :
[recenzja]

Echa Przeszłości 3, 235-240

2002

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Józef Piłsudski ujawnił się jako działacz socjalistyczno-patriotyczny nie na emigracji (s. 455), a w kraju. Wiele korektur wnieść należałoby do wizerunku SDKPiL jako – w ocenie autora – *partii Róży Luksemburg i Feliksa Dzierżyńskiego* (s. 456). PPS i niektóre inne narodowościowe partie socjalistyczne uczestniczyły nie w *tajnym kongresie założycielskim* partii kadeckiej (s. 459), a w emigracyjnym zjeździe paryskim, na którym chciano utworzyć *blok* (swoistą koalicję) opozycyjnych partii demokratycznych Cesarstwa Rosyjskiego. Liczebność SDKPiL i PPS w czasie rewolucji 1905 – 1906 wbrew temu, co pisze autor (s. 460), była mniej więcej równa. Narodowy charakter wydarzeń rewolucji 1905 r. ujawniał się nie tylko w Łotwie i Estonii (s. 461), ale i, a może nawet przede wszystkim, w Królestwie Polskim.

W ogóle trudno zauważyć w opisie polityki rosyjskiej na ziemiach polskich istotnych dla tematu okresów – co najmniej trzech – jej przejściowej liberalizacji: w drugiej połowie lat 90. XIX w., w 1905 i w latach I wojny światowej. Z pewnością przesadne jest traktowanie zabiegów J. Piłsudskiego w Tokio w 1905 r. o uzyskanie pomocy finansowej dla akcji bojowych PPS jako próby *zawarcia sojuszu polsko-japońskiego* (s. 471). Budzić też może wiele zastrzeżeń wyraźne bagatelizowanie roli Niemiec we współodpowiedzialności za wywołanie dramatu I wojny światowej (s. 476).

Podobnych nieścisłości specjaliści od innych epok historycznych znajdują zapewne sporo. Przy wszystkich jednak tych uchybieniach dzieło Klausa Zernacka zasługuje na najwyższe uznanie jako ambitna próba syntezy stosunków Polski i Rosji. Brak takiej syntezy był silnie odczuwalny zarówno w polskiej, jak i w rosyjskiej historiografii, a dalsze badania i prace, jakie się niewątpliwie będą ukazywać, a także dyskusja, jaką Zernack powoduje wśród historyków, uczynią powstanie w przyszłości syntezy pełniejszej i bardziej wszechstronnej łatwiejszym.

Jan Sobczak

Karin Friedrich, *The Other Prussia. Royal Prussia and Liberty, 1569 – 1772*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, ss. 280. (Cambridge Studies in Early Modern History, ed. by Professor Sir John Elliot [i inni]).

Karin Friedrich, wykładowczyni historii w School of Slavonic and East European Studies (Instytut ufundowany w 1915 r. przez T. Masaryka) Uniwersytetu Londyńskiego należy, obok Hansa-Jürgena Bomelburga oraz Jorga

Hackmanna, do młodej generacji niemieckich historyków, podejmujących zaniedbany nieco i kontrowersyjny problem pruskiej świadomości narodowej. Wydana w ramach znanej serii Cambridge Studies in Early Modern History praca doktorska Karin Friedrich koncentruje się na Prusach Królewskich (określonych jako „the Other Prussia”), a głównie na kwestii tożsamości elit społecznych i politycznych Gdańska, Torunia i Elbląga od drugiej połowy XVI w. aż do I rozbioru Polski w 1772 r. Wybór takiej problematyki zdeterminowany został nie tylko potrzebą przebadania i zdefiniowania procesu kształtowania się wczesnonowożytnej świadomości narodowej w tym zróżnicowanym etnicznie i konfesyjnie regionie, ale w dużej mierze również stanem zachowania bogatych źródeł w polskich i niemieckich bibliotekach oraz archiwach w Gdańsku, Toruniu, Olsztynie, Kórniku, Krakowie, a także w Berlinie. Autorka przestudiowała rzetelnie nie tylko drukowane i rękopiśmienne kroniki oraz traktaty historyczno-polityczne, ale również pisma i memoriały polemiczne, wypracowane przez urzędników i tzw. „uczonych” (litterati) w poszczególnych miastach.

W pełni uzasadnione są przyjęte tutaj i omówione szczegółowo w uwagach wprowadzających („Introduction”) cezury narracji (1569 – 1772), uzupełnione podstawowymi informacjami na temat powstania państwa zakonnego i jego podziału w 1466 r. na Prusy Królewskie (tzw. Prusy Polskie) i Prusy Krzyżackie (od 1525 r. Prusy Książęce). Odtąd bowiem obie części Prus, mimo zachowania aż do początków XVII w. wielu wspólnych elementów dawnej jedności (głównie w sferze struktury i form ustrojowych) tworzyły aż do 1772 r. odrębne „kraje”. Wyjaśnienia te adresowane głównie do czytelnika anglojęzycznego ułatwiają też zrozumienie wielu uwag Autorki na temat charakteru i różnych tendencji w historiografii polskiej i niemieckiej (czy wzorującej się na tej ostatniej historiografii anglosaskiej). Karin Friedrich krytykuje mocno tzw. „Ostforschung” i formułuje pogląd o wykształceniu się w Prusach Królewskich odrębnej, ale tkwiącej swymi korzeniami w politycznej kulturze Rzeczypospolitej narodowości pruskiej („natio prussica”), zasadzającej się nie na tożsamości etniczno-konfesyjnej, lecz na solidarności stanowej (zdominowanej przez mieszczaństwo) i wspólnocie (niekiedy nawet doraźnych) interesów. Udowodnieniem tej tezy ze sfery trudno uchwytnych przeobrażeń w świadomości społecznej zajęła się Autorka praktycznie na pozostałych kartach swojej interesującej i wartej polecenia książki.

Dwa pierwsze rozdziały pt. *The origins of Royal Prussia* oraz *Royal Prussia and urban life in the Polish-Lithuanian Commonwealth* wprowadzają czytelnika w specyfikę prawnoustrojową i społeczno-gospodarczą obu części omawianego obszaru. Prusy Królewskie pomimo zachowania do 1569 r. autonomii ustrojowej stanowiły część składową Rzeczypospolitej. Prusy Książęce nato-

miast, chociaż były formalnie lennem monarchy polskiego, to jednak obrały inną drogę rozwoju, dając w następstwie początek przyszłej brandenbursko-hohenzollernowskiej monarchii (1618, 1657, 1701). Szczególnie wiele miejsca Autorka poświęciła kwestii indygenatu („żrenicy wolności pruskiej”), bronionego przez stany pruskie, a głównie przez elity mieszczańskie, optujące wytrwale za luźniejszym związkiem prowincji z Rzeczpospolitą (Koroną). Stąd uzasadnione są również głębsze rozważania Autorki na temat ustroju wewnętrznego i roli miast pruskich (skupiających przeszło 36% społeczeństwa Prus Królewskich) na tle o wiele słabszych miast Korony (zamieszkanym zaledwie przez 18% społeczeństwa), jak i niemieckich w Rzeszy. Stale rosnące aspiracje szlacheckie pruskich patrycjuszy zyskały w drugiej połowie XVI w. nowego sojusznika wśród samej szlachty w okresie tzw. drugiej reformacji. Odtąd bowiem aż do połowy następnego stulecia więź stanowa ze szlachtą podtrzymywana była głównie poprzez wyznawców kalwinizmu, co oczywiście przyczyniło się do umacniania wpływów politycznych mieszczańskich elit rządzących w prowincji. W świetle zgromadzonych faktów łatwiej jest zrozumieć niepolskiemu czytelnikowi wyjątkową i dominującą rolę Gdańska (oraz słabsze pozycje Torunia i Elbląga) w życiu stanowym, gospodarczym, religijnym i kulturalnym Prus Królewskich, a nawet państwa polskiego.

Zasygnalizowana tutaj rola miejscowych protestanckich gimnazjów i studiów zagranicznych (głównie na uniwersytetach niemieckich i niderlandzkich) w kształtowaniu poglądów polityczno-ustrojowych elit urzędniczych i intelektualnych największych miast pruskich rozwinięta została w rozdziale pt. *History, myth and historical identity*. Samodzielne i ciekawe (choć może nie zawsze do bezkrytycznego zaakceptowania) są spostrzeżenia i refleksje Autorki wynikające z uważnej lektury wielu nie znanych dotąd lub niedokładnie analizowanych tekstów historiograficznych i publicystycznych (np. Kaspra Schutza, Bartłomieja Keckermanna, Ernsta Königa).

Przeznaczone dla uczniów i nauczycieli miejscowych gimnazjów, ale także dla elit politycznych rozprawy i pisma polemiczne dostarczyć miały argumentacji natury ideologicznej, prawnej oraz historycznej w stosowanych rozwiązaniach ustrojowych, służących uprawianiu polityki tak w wewnętrznych sprawach pruskich, jak i wobec dworu polskiego (Korony). Wzorujący się głównie na niderlandzkich pracach Justusa Lipsiusa czy Hugona Grotiusa pruscy (podobnie jak i polscy) konstytucjonalisci ostrzegali przed zbyt silną władzą monarchy oraz anarchicznymi rządami tłumu i wyznawali idealny model konstytucji (zwanej „forma mixta”), zasadzającej się na rządach króla (monarchy), senatu (arystokracji) oraz izby poselskiej.

Autorka akcentuje szczególną popularność idei republikańskiej wśród mieszczańskich elit Prus Królewskich, zresztą wrogo usposobionych nie tylko do

silnych monarchiczno-dynastycznych rządów brandenburskich Hohenzollernów, ale również do dawnej zakonnej przeszłości Prus. Odcinały się one świadomie od niemieckich korzeni, a odwoływały do praw i wolności zagwarantowanych Prusakom przez króla polskiego, lub też do wywodzących się z tradycji antycznych. Nic więc dziwnego, że w miastach większą popularnością cieszył się w XVI i XVII w. mit sarmacki, a nie gocko-wandalski pochodzenia Prusów, uznawanych za swoich przodków. Identyfikując się bardziej z systemem politycznym Polski mieszczańskie elity pruskie starały się znaleźć swój *modus vivendi* w rządzonej parlamentarnie Rzeczypospolitej na równi z Polakami, Litwinami i Rusinami.

Uzupełnieniem tych rozważań jest kolejny rozdział (*Political identity in the cities of Royal Prussia and the meaning of liberty (1650 – 1720)*), poświęcony głównie interpretacji poglądów Krzysztofa Hartknocha (1644 – 1687), autora popularnych w XVII w. w Prusach Królewskich i Polsce dzieł czy rozpraw dotyczących przeszłości oraz form ustrojowych Prus i Polski. Karin Friedrich podkreśla, że propagowane przez Hartknocha historyczne mity o sarmacko-słowiańskim pochodzeniu przodków i obrona idealnego modelu ustrojowego „forma mixta” oraz negacja absolutystycznych form rządzenia stały się integralną częścią historycznej i narodowej tożsamości elit mieszczańskich Prus Królewskich. Nie wywołuje więc zdziwienia, że jego teksty nie znalazły zrozumienia u dziewiętnastowiecznych historyków pruskich, dla których punktem wyjścia do rozważań nad istotą tożsamości pruskiej były poglądy Gotfryda Lengnicha (1689 – 1774).

Wyraźnym świadectwem identyfikowania się elit mieszczańskich z organizmem wielonarodowościowej Rzeczypospolitej były także reakcje na wojny ze Szwedami oraz bunt kozackie w XVII w. Tak przebieg obrad sejmików pruskich, jak i twórczość pisarzy politycznych oraz historiografów stanowią dobrą ilustrację wierności rządzących elit wobec Rzeczypospolitej (Korony) w trudnych i pełnych niepowodzeń okresach. Zagadnienia te przedstawione zostały szczegółowo w osobnym rozdziale, zatytułowanym *Loyalty in times of war*. Zawiera on również wiele interesujących uwag Autorki na temat podobieństw i różnic w strukturach polityczno-prawnych, społecznych i wyznaniowych „natio prussica” a Kozakami. Na tym tle łatwiej też zrozumieć stanowisko wielu pisarzy historycznych i publicystów (np. Joachima Pastoriusa czy Aarona Blivernitza), krytykujących ostro wiarołomstwo Kozaków wobec własnej matki-żywicielki (Rzeczypospolitej). Niemniej jednak, w miarę postępującej decentralizacji państwa w końcu XVII oraz początkach XVIII w. i rosnącej alienacji Prus Królewskich, zaczęły pojawiać się także pisma wyrażające sympatie dla Kozaków (np. Michael Behem i Gottfried Weiss), a obwiniające egoizm szlachty polskiej, która sprowokowała powstanie Bohdana Chmielnic-

kiego. Porównywano nawet los Kozaków i ich wolności z Prusakami, ale podkreślano, że tym pierwszym zabrakło po prostu „zmysłu obywatelskiego”, cechującego mieszkańców Prus.

Kwestii przeobrażeń w świadomości społecznej i narodowej pruskich elit politycznych poświęcone zostały również dwa kolejne rozdziały pt. *Divergence: the construction of rival Prussian identities* oraz *Centre versus province: the Royal Prussian cities during the Great Northern War*. Przyczyn „rozchodzenia” czy wręcz tworzenia się rywalizujących tożsamości pruskich szukać należy, zdaniem Karin Friedrich, w pogłębiającym się kryzysie państwa polskiego i osłabieniu władzy królewskiej, przy jednocześnie rosnących aspiracjach monarchicznych brandenburskich Hohenzollernów, co przypieczętowała koronacja Fryderyka I w Królewcu. Doszło wówczas do powstania warunków sprzyjających tworzeniu się nowej prusko-niemieckiej świadomości z jednej strony, a z drugiej do podejmowania przez stany Prus Królewskich starań o ściślejszy związek z Koroną nawet kosztem części bronionych dotychczas konsekwentnie odrębności prawno-ustrojowych. Na realizację tych planów było już jednak za późno, o czym Autorka wyraźnie mówi w ostatnim rozdziale pt. *Myths old and new: the Royal Prussian Enlightenment*. Nękane niemal bez przerwy przez wojska szwedzkie, rosyjskie, polskie i saskie miasta pruskie nie doczekały się pomocy i wsparcia polskiego króla. Nie zaakceptowały również reformatorskich planów władcy polskiego i sejmu, zmierzających m.in. do zniesienia specjalnego statusu prowincji pruskiej. W tej sytuacji doszło do wzmocnienia pruskiej świadomości narodowej i narastających zabiegów elit mieszczańskich, dążących do likwidacji skutków unii lubelskiej z 1569 r. Polityczny system wartości „forma mixta”, polegający na zgodnym funkcjonowaniu wszystkich prowincji i nacji w obrębie Rzeczypospolitej przestał funkcjonować. Co więcej, dojść musiało również do rozejścia się interesów szlachty i mieszczań oraz powrotu tych ostatnich do tradycji niemieckich korzeni i haseł pełnej autonomii Prus Królewskich, związanych z Polską tylko osobą króla. Wyrazicielem tych ostatnich był Gotfryd Lengnich, a popularność jego dzieł wskazuje, że pruski mit Krzysztofa Hartknocha odszedł do lamusa. Jednak ostatecznie, zdaniem Autorki, to nie monarcha polski czy szlachta pozbawiły Gdańsk, Toruń i Elbląg przywilejów, lecz absolutna monarchia pruska. Zabór Prus Królewskich przez Fryderyka II przerwał też bezpowrotnie proces kształtowania się specyficznej regionalnej prusko-polskiej identyfikacji. Musiało jednak upłynąć jeszcze sporo czasu, aby mogła wytworzyć się nowa pruska świadomość społeczna, wspólna dla niemieckojęzycznych mieszkańców Królestwa Pruskiego. Dopiero więc około 1860 roku można postawić znak równości między Prusakiem a Niemcem.

Dzięki bezstronności Karin Friedrich i doskonałej znajomości źródeł niemieckich i łacińskich (bardzo często trudno czytelnych rękopiśmiennych tekstów), jak i najnowszej literatury polskiej czytelnik, i to nie tylko angielski, otrzymał niesłychanie ważną pracę na temat trudnej do określenia regionalnej tożsamości narodowej mieszczańskich elit intelektualnych i politycznych w Prusach Królewskich od późnego renesansu aż do wczesnego oświecenia. Do lektury dzieła zachęca też barwny, plastyczny język oraz krytyczne podejście do starych, utartych poglądów w historiografii. Autorka nie tylko koryguje, ale i poszerza dotychczasową wiedzę na temat przeszłości multikonfesjonalnego i wieloetnicznego, na pół autonomicznego „kraju”, który mimo długoletniego związku z państwem polskim nie zintegrował się z nim do końca, tak jak to się stało z innymi prowincjami Rzeczypospolitej (np. Mazowszem). Praca pobudza też wielokrotnie do dyskusji oraz rysuje nowe perspektywy badawcze i za to należy się szczególna wdzięczność Autorce omawianej książki. Znaczenia rozprawy nie umniejszają zauważone drobne błędy w niektórych datach, pisowni nazwisk oraz w zapisie wielu pozycji polskich czy tzw. literówki, jak i nie zawsze zachowana kolejność alfabetyczna w załączonym wykazie literatury.

Henryk Rietz

Jerzy Maroń, *Militarne aspekty wojny trzydziestoletniej na Śląsku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, No 2201, Wrocław 2000, ss. 279.

Wojna trzydziestoletnia, niespotykany, jak na wczesny okres nowożytny konflikt zbrojny, ze względu na jego długotrwałość, skalę operacji (zasięg terytorialny, liczebność zaangażowanych wojsk), wreszcie rozmiar zniszczeń nieodmiennie cieszy się zainteresowaniem historyków. Pośród różnorodnych aspektów – religijnego, społecznego, politycznego, ekonomicznego – dostrzeganych i analizowanych przez badaczy, najliczniejszą grupę stanowią, co jest w pełni zrozumiałe i uzasadnione, prace pozostające w nurcie ściśle rozumianej historii wojskowej. W tym też kontekście ujęta problematyka, poszerzona o zagadnienia organizacji wojska i ekonomiczno-finansowego zaplecza wojny, została przedstawiona w monografii Jerzego Maronia. Autor odniósł swoje rozważania do terenu Śląska.

Dotychczasowe badania, dotyczące wojny trzydziestoletniej na Śląsku, prowadzone głównie przez historyków niemieckich z Hermannem Palmem